

Дметерко Наталія Володимирівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри психології ДВНЗ
«Донбаський державний педагогічний
університет»

РОЗВИТОК РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ В ОНТОГЕНЕЗІ: ГЛИБИННИЙ ПІДХІД

Анотація. Представлено розвиток рефлексивного мислення в онтогенезі з позицій глибинної психології. Визначено спільність позицій та відмінності академічної та глибинної психології в підході до проблеми розвитку рефлексивного мислення суб'єкта. Показано, що рефлексивне мислення виникає вже в перші роки життя дитини, а його функціонування забезпечує вроджений інстинкт — архетип. Розвиток рефлексивного мислення представлено у контексті подолання суперечливості взаємопов'язаних процесів сепарації-ідентифікації, які мають глибинну детермінацію. Показано парадоксальність подолання цієї суперечності внаслідок едіпальної залежності суб'єкта. Розкрито глибинні витoki бар'єрів та обмежень рефлексивного мислення.

Ключові слова: рефлексивне мислення, ідентифікація, сепарація, Супер-Его, едіпальна залежність, інтроєкти.

Дметерко Наталья Владимировна

РАЗВИТИЕ РЕФЛЕКСИВНОГО МЫШЛЕНИЯ В ОНТОГЕНЕЗЕ: ГЛУБИННЫЙ ПОДХОД

Аннотация. Представлено развитие рефлексивного мышления в онтогенезе с позиций глубинной психологии. Определена общность позиций и отличия академической и глубинной психологии в подходе к проблеме рефлексивного мышления субъекта. Показано, что рефлексивное мышление возникает уже в первые годы жизни ребенка, а его функционирование обеспечивает врожденный инстинкт — архетип. Развитие рефлексивного мышления представлено в контексте преодоления противоречия взаимосвязанных процессов сепарации-идентификации, которые имеют глубинную детерминацию. Показана парадоксальность преодоления данного противоречия вследствие эдипальной зависимости субъекта. Раскрыты глубинные истоки барьеров и ограничений рефлексивного мышления.

Ключевые слова: рефлексивное мышление, идентификация, сепарация, Супер-Его, эдипальная зависимость, интроєкти.

Dmeterko Natalia Vladimirovna

DEVELOPMENT OF REFLECTIVE THINKING IN ONTOGENY: DEEP APPROACH

Abstract. Development of reflective thinking in ontogeny in the form of depth psychology is presented. Equal positions and academic distinction and depth psychology to

the problems of reflective thinking entity is defined. It is shown that reflective thinking occurs already in the first years of life, and its operation provides an innate instinct — the archetype. Development of reflective thinking is considered in the context of resolving contradictions interrelated processes of identification, separation inherent in the interaction of adult and child. Overcoming the paradox of controversy due Oedipus depending of subject is disclosed. Deep leakage barriers and restrictions reflective thinking is revealed.

Key words: *reflective thinking, identification, separation, superego, Oedipus dependence infraction.*

Постановка проблеми

Сучасний етап розвитку психологічної науки характеризується становленням практичної психології. У зв'язку з цим дедалі вагомішими стають дослідження, пов'язані з виявленням умов, шляхів та засобів, спрямованих на професійно-особистісне становлення майбутніх психологів, одним з аспектів якого є розвиток їхнього рефлексивного мислення.

Актуальність проблеми дослідження. У розробці організаційно-методологічних аспектів розвитку будь-якого психічного процесу дослідник має враховувати початкові умови та тенденції його становлення в онтогенезі. У контексті поставленої нами проблеми на особливу увагу заслуговує генезис рефлексивного мислення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Під час аналізу літератури встановлено, що проблема розвитку рефлексивного мислення в філо- та онтогенезі є актуальною для психологічної науки. Вона представлена в дослідженнях В. Барцалкіної, Ю. Громико, В. Давидова, А. Зака, Л. Виготського, Ф. Клікса, Є. Кравцової, Г. Кравцова, С. Максименка⁵, В. Моляко, Ж. Піаже, В. Слободчикова, М. Смульсон, В. Степанова, Р. Тайсона, Ф. Тайсона, Г. Цукермана, Д. Ельконіна та інших науковців, які показали: етапи розвитку рефлексивного мислення в онтогенезі⁶; хронологію типів рефлексії та динаміку формування рефлексії в онтогенезі⁷; вплив діяльності на розвиток рефлексивного мислення та рефлексії⁴.

Ми солідаризуємося з представниками академічної психології в погляді на роль соціальної взаємодії у розвитку рефлексивного мислення. Важливим є положення В. Слободчикова, Є. Ісаєва про суперечливий характер зв'язків між дитиною і дорослим⁷. Ми вважаємо, що дана суперечність пояснюється не лише соціальними умовами, а має глибинно-психологічне походження. У процесі становлення індивідуальності і відокремлення дитини від дорослого важливого значення набуває

⁵ Максименко С. Д. Основи генетичної психології / С. Д. Максименко. — К. : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 1998. — 298 с.

⁶ Піаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Ж. Піаже. — М. : Просвещение, 1969. — 659 с.

⁷ Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: развитие субъективной реальности в онтогенезе: учеб. пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. — М. : Школьная пресса, 2000. — 416 с.

⁴ Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении: логико-психологические проблемы построения учебных предметов / В. В. Давыдов. — М. : Педагогика, 1972. — 424 с.

рефлексивне пізнання глибинно-психологічних детермінант їх відносин, які обумовлюють процеси ідентифікації-сепарації.

Мета статті: дослідити розвиток рефлексивного мислення у розв'язанні протиріч взаємопов'язаних процесів ідентифікації-сепарації, які спостерігаються у спілкуванні дитини і дорослого.

Виклад основного матеріалу

Первинні форми самовідображення дитини опосередковані реакціями на неї інших людей. Першою несвідомою репрезентацією дитини себе, що з'являється на основі реакцій довколишніх, можна вважати магічне мислення.

Магічне мислення як магічне перебільшення своїх сил і можливостей описане у дослідженнях Ж. Піаже, З. Фрейда та ін. Магічному мисленню притаманний відступ від реальності, а причинно-наслідкові зв'язки встановлюються відповідно до власних бажань дитини. І хоча дитина ще не усвідомлює власних дій (як-то вираз обличчя та ін.), вона відображає реакції і дії довколишніх, які сприймаються як такі, що виникають немовби «магічно», за бажанням самої дитини⁶.

У зв'язку з цим одне із наших припущень полягає в тому, що рефлексивне мислення виникає вже на перших етапах після народження, а можливість відображення іншої людини, появу перших ментальних репрезентацій себе і об'єкта забезпечує вроджений інстинкт — архетип. Архетип (від грец. *arche* — початок, *typos* — образ) — першопочатковий образ, прообраз, ідея. У нашому припущенні про вплив архетипу на утворення перших ментальних репрезентацій дитини себе і об'єкта ми враховували не лише його інстинктивну природу, а і ментальну, когнітивну, що пов'язано зі здатністю архетипу виражати смисли. У нашому дослідженні ми розглядаємо архетип як тенденцію психіки до передачі смислу в символічно-образній формі, на яку спирається методологія глибинного пізнання.

Вияв прообразу всемогутності, магічності має місце вже у магічному мисленні дитини. Відлуння магічного мислення має прояв у почутті провини, тенденції до самопокарання, «ідеалізованому Я», які обумовлені не реальними подіями, а внутрішніми душевними переживаннями.

Поява особистого займенника «Я» є свідченням виокремлення, розототожнення дитиною себе з іншими людьми, сепарацію від них. Перші форми саморефлексії розвивається у процесі опредметнення, як перетворення і переходу психічного змісту у форму предметів, тобто його об'єктивацію ззовні. Опредметнення, проєкція ззовні надає можливість доступу до того психічного змісту, який є закритим для осмислення (у дитини — внаслідок відсутності навичок розмірковування над способами мислення, а у дорослого — внаслідок дії психологічних захистів). Розвиток здатності до усвідомлення внутрішнього психічного змісту відбувається завдяки його об'єктивації в опредмечених формах.

Подальша сепарація дитини від дорослого пов'язана з розвитком предметної активності. Ми солідаризуємось з представниками академічної психології, що саме через усвідомлення цілі і результату своїх дій, які об'єктивуються в предметній

⁶ Піаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Ж. Піаже. — М. : Просвещение, 1969. — 659 с.

активності, у дитини розвивається здатність до рефлексії внутрішнього світу. На думку В. Слободчикова, в предметній активності проявляється «порівнювальна рефлексія», яка забезпечує дитині розпізнання себе в наявному, очевидному світі і ототожнення з ним⁷.

Розвиток мовлення і знаково-символічної функції свідомості надає можливість вербалізації переживань, думок, прагнень та їх подальше осмислення. Слово стає засобом рефлексії та мислення. Вербалізація допомагає дитині рефлексувати власний емоційний стан, переживання, бажання, а також їх поступово віддиференціювати від бажань матері. Внутрішня конфліктність, що виникає в результаті усвідомлення дитиною незбігання її бажань і бажань матері, знижується через відмову від деяких з них і інтроєктування тих рис, якостей, що схвалюються батьками, наслідування бажаних форм поведінки. Аналіз емпіричного матеріалу засвідчує, що вже в інфантильний період виникає готовність до відчуження, «омертвіння» певних аспектів власного «Я» як захисної реакції уникнути невдоволення батьків і зберегти їхню любов (наприклад, через слухняність, дотримання правил та ін.). Отже, суперечливість взаємопов'язаних процесів ідентифікації-сепарації притаманна кожному віковому етапу розвитку дитини. Найбільшого загострення це набуває в едіпальний період. Паралельно з виникненням у дитини прагнення до сепарації, відокремлення себе від інших зберігається прагнення до єднання, глибинно-психологічними витоками якого є потяги.

Детально розроблено категорію потягу отримала у психоаналітичній теорії З. Фрейда. В детермінації психічного життя засновник психоаналізу виділяв два протилежних за своїм спрямуванням види потягів: потяг до життя і потяг до смерті⁹.

Дуалізм вищеназваних потягів виявився вже в «едіповому комплексі», який було введено в психологічну науку З. Фрейдом для позначення амбівалентного ставлення дитини до своїх батьків. Поняття комплекс означає сукупність, поєднання певних рис. Тому для відображення обумовленості, підпорядкованості спрямованості активності суб'єкта фіксаціям інфантильного періоду ми використовуємо поняття «едіпальна залежність».

Усічення реалізації лібідної енергії породжує внутрішнє напруження та неусвідомлювану готовність до його зниження, отримання задоволення. Неможливість безпосередньої реалізації потягів, фрустрація потреб дитини емоційної близькості з батьками, блокування вираження почуттів обумовлює виникнення, з одного боку, прагнення уникнути травмованих переживань через дистанціювання, самообмеження, а з іншого — наблизитися до первинного лібідного об'єкту з урахуванням вимог соціуму, що стимулює виникнення соціально-зорієнтованих видів діяльності. Дослідження А. Адлера, З. Фрейда та інших розширюють наше уявлення про сублімаційно-компенсаторну функцію просоціальних видів діяльності (творча, спортивна, наукова, інтелектуальна та ін.)^{1;9}.

⁷ Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: развитие субъективной реальности в онтогенезе: учебное пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. — М. : Школьная пресса, 2000. — 416 с.

⁹ Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции / З. Фрейд. — СПб. : Питер, 2004. — 384 с. — (Серия «Золотой фонд психотерапии»).

¹ Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. — СПб. : Академ. проспект, 1997. — 256 с.

Методологічно цінними для нашого дослідження є ті суттєві уточнення в розумінні едіпальної залежності, які внесла психодинамічна теорія Т. Яценко¹². Ми солідаризуємося з твердженням Т. Яценко, згідно з яким глибинно-психологічне прагнення до єднання реалізується в соціально-платонічному аспекті в процесі ідентифікації завдяки інтроєктуванню рис первинних лібідних об'єктів.

Інтроєктування батьківських цінностей, заборон, моральних норм і ідентифікація дитини з ними трансформує їх на внутрішню психічну інстанцію Супер-Его. Поняття «Супер-Его» в психологічну науку ввів З. Фрейд для позначення однієї інстанцій психічного апарату, в структурі якого він виділяв Ід і Его. Супер-Его є «батьківською» інстанцією в психіці, яка виконує функції самопостереження, сумління та формування ідеалів¹⁰.

Вплив цієї інстанції на психічне функціонування проявляється опосередковано через підвищену критичність, вимоги, заборони, самообмеження, судження про себе та інших, що допомагає об'єктивувати психокорекційний процес за методом АСПП. Покарання, яке ісходить від Супер-Его, особа переживає як почуття провини, сорому. Інтерналізація моральних норм, заборон породжує ілюзію незалежності від зовнішнього світу, сепарацію від батьків. Проте ця залежність зберігається на психологічному рівні через уподібнення себе образу матері або батька інтроєктуванням певних рис, оцінок, ставлення, якостей та ін.

І хоча суб'єкт не усвідомлює глибинно-психологічного прагнення до єднання, але непомітно для себе керується інфантильними потребами наблизитися до первинного лібідного об'єкту (заміщенням якого у подальшому може виступати партнер, керівник та ін.), внаслідок чого знижується відчуття реальності³.

У процесі ідентифікації відбувається уподібнення дитини соціальним вимогам та очікуванням батьків, а первинні потреби витісняються, долаються або зміщуються. Відчуження дитини батьками, надмірна критика, покарання створюють передумови неусвідомлюваного відчуження дитиною тих аспектів власної психіки, які не відповідають батьківському ідеалу або соціальним стандартам.

У словнику поняття відчуження розглядається як «перетворення якихось явищ і відносин в дещо інше, ніж вони самі по собі, викривлення і спотворення в свідомості людей їх реальних життєвих відносин»⁸. Згідно з цим визначенням, відчуження є не стільки дистанціюванням, а здебільшого хибним розумінням та інтерпретацією відносин або явищ. Узагальнення наукових джерел (С. Рубінштейн, П. Марти, М. де М'Юзан та ін.) дає змогу розглядати відчуження як обмеження або самообмеження, втиснення людини у певні рамки (соціальних «масок», ролей, суспільних функцій, посадових обов'язків та ін.) і осмислення себе лише в їх контексті. Зворотним боком такого обмеження є втрата або звуження особистого життя, емоційна

¹² Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. / Т. С. Яценко. — К. : Вища шк., 2004. — 679 с. — (Серія «Навчальне видання»).

¹⁰ Фрейд З. Я и Оно. Проблемы метапсихологии / З. Фрейд // Психология бессознательного: сб. произведений ; сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. — М. : Просвещение, 1989. — С. 425–439.

³ Гловер Э. Техника психоанализа / Э. Гловер, К. Абрахам, Ш. Ференци // Классические психоаналитические труды ; пер. с англ. — М. : Когито-Центр, 2009. — С. 87–196.

⁸ Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. — 5-е изд. — М. : Политиздат, 1987. — 590 с.

«холодність», заблокованість власних прагнень². Відчуження від власних переживань і прагнень є способом подолання внутрішнього напруження через їх блокування, відсторонення, тобто виконує захисну функцію. Відчуження проявляється як неприйняття себе, неможливість наблизитися до власних переживань, в підвищеній критичності та вимогливості до себе, яка раціоналізується в просоціальних параметрах та ін. Неусвідомлюване прагнення відповідати внутрішнім стандартам набуває домінантності в активності суб'єкта, що обумовлює його ригідність, блокує бачення тієї «батьківської позиції», яку він реалізує щодо себе або інших людей.

Дотримання внутрішніх ідеалів і моральних вимог обумовлює виникнення самосхвалення, яке починає перевершувати цінність ймовірного задоволення від реалізації власних бажань. Останнє трансформується в отримання задоволення від соціальних досягнень, успіху. Під час аналізу емпіричного матеріалу нами встановлено парадоксальність отримання задоволення не лише через лібідну, а й через мотридну енергію, яка може спрямовуватись як на інших, так і на себе. У останньому випадку людина отримує задоволення через відчуження власних спонукань, самодепривацію, саморуйнацію (фізичну або психологічну), страждання, що асоціюється з силою духа, витримкою, високою моральністю, і знаходить вияв в таких явищах як самопожертва, аскетизм та ін. Отже, якщо спочатку прояв енергії лібідо усикається вимогами соціуму, то у подальшому — внутрішніми блоками і заборонами, які втілюються в підструктурі «Супер-Его», і, передусім, унеможливають прийняття себе. Для рефлексивного мислення суб'єкта залишаються закритими глибинні детермінанти активності, внаслідок їх витіснення зі свідомості¹¹.

Витіснення обумовлює дезінтеграцію зв'язків між свідомою і несвідомою сферами психіки, порушення інформаційного обміну між ними. Внаслідок цього певні аспекти психічного змісту суб'єкта випадають або хибно інтерпретуються, а людина несповна рефлексує внутрішні реалії психіки. Відчуження останніх не знімає їх енергетичної дієвості в активності суб'єкта.

Глибинна детермінованість активності суб'єкта маскується системою психологічних захистів. А захисна аргументація власної активності спирається на умовні цінності, життєву значущість яких суб'єкт відрефлексовує у контексті нормативних і культурних цінностей. Поза усвідомленням суб'єкта залишається глибинно-психологічна значущість умовних цінностей, яка задається неусвідомленим прагненням суб'єкта зниження тривоги, можливості наблизитись до первинного лібідного об'єкта.

Суб'єкт усвідомлює просоціальну лінію активності, що задається тенденцією «до життя», «до людей», але закритою для рефлексивного мислення є залежність від власних фіксацій, навколо яких центрується його активність, що супроводжується значними енергетичними витратами. Розбіжності між прагненнями суб'єкта та його реальними діями, що обумовлені різноспрямованістю внутрішніх тенденцій психіки, маскується системою психологічних захистів (ситуативних і базальних). Внаслідок дії психологічних захистів суб'єкт несповна рефлексує внутрішні реалії, а рефлексивне мислення знаходиться під пресингом викривлень.

² Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2003. — 512 с. — (Серия «Мастера психологии»).

¹¹ Юнг К. Психологические типы / К. Юнг; под общ. ред. В. Зеленского. — М.: Университетская книга, 1996. — 716 с.

Аналіз емпіричного матеріалу дає змогу виділити такі деформації рефлексивного мислення: *гіперболізація загрози, ймовірності непідтвердження очікувань «ідеалізованого Я»*, що проявляється в неприйнятті критики, підвищеній чутливості до ситуації оцінювання, порівняння, конкуренції; *селекціонування інформації*, що виражається в ігноруванні очевидних фактів і неусвідомлюваному пошуку тих, які підтверджують власну позицію; *гіпертрофія рефлексії* до емотивно значимих аспектів ситуації; гіпертрофія рефлексії може проявлятися як *ефект фокусування*, що визначається в надмірній увазі до певного аспекту реальності, наслідком чого є помилки у передбаченні ймовірних подій; суперечливість суджень; вишукуванні схованого мотиву в діях інших людей; *блокування, закритість* до тієї інформації, що не узгоджується з «ідеалізованим Я» та ін.

Висновки

Розширення рефлексивного мислення ми пов'язуємо з пізнанням внутрішніх протиріч, які мають глибинно-психологічне походження. У контексті вищесказаного важливого значення набуває проблеми об'єктивування протиріч, що пов'язано з феноменом психологічних захистів. Можливість розв'язання цієї проблеми забезпечує глибинна психокорекція за методом АСПП. Гуманістичні принципи глибинної психокорекції сприяють зниженню ситуативних форм захисту для об'єктивування в поведінці її базальних форм. Більш детально організаційно-методологічні аспекти глибинної психокорекції у контексті розвитку рефлексивного мислення розглядатимуться у подальших наших публікаціях.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі

Дослідження впливу психологічних захистів в їх структурно-диспозиційній організації на функціонування рефлексивного мислення та можливості його нівелювання засобами глибинної психокорекції.

Список використаних джерел

1. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. — СПб. : Академ. проспект, 1997. — 256 с.
2. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. — СПб. : Питер, 2003. — 512 с. — (Серия «Мастера психологии»).
3. Гловер Э. Техника психоанализа / Э. Гловер, К. Абрахам, Ш. Ференци // Классические психоаналитические труды ; пер. с англ. — М. : Когито-Центр, 2009. — С. 87–196.
4. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении: логико-психологические проблемы построения учебных предметов / В. В. Давыдов. — М. : Педагогика, 1972. — 424 с.
5. Максименко С. Д. Основи генетичної психології / С. Д. Максименко. — К. : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 1998. — 298 с.
6. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Ж. Пиаже. — М. : Просвещение, 1969. — 659 с.

7. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: развитие субъективной реальности в онтогенезе: учеб. пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. — М. : Школьная пресса, 2000. — 416 с.
8. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. — 5-е изд. — М. : Политиздат, 1987. — 590 с.
9. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции / З. Фрейд. — СПб. : Питер, 2004. — 384 с. — (Серия «Золотой фонд психотерапии»).
10. Фрейд З. Я и Оно. Проблемы метапсихологии / З. Фрейд // Психология бессознательного: сб. произведений ; сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. — М. : Просвещение, 1989. — С. 425–439.
11. Юнг К. Психологические типы / К. Юнг ; под общ. ред. В. Зеленского. — М. : Университетская книга, 1996. — 716 с.
12. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. / Т. С. Яценко. — К. : Вища шк., 2004. — 679 с. — (Серія «Навчальне видання»).

DEVELOPMENT OF REFLECTIVE THINKING IN ONTOGENY: DEEP APPROACH

Development of reflective thinking in the light of depth psychology is presented in this paper. Development of reflective thinking is considered in the context of resolving contradictions interrelated processes of identification, separation inherent in the interaction of adult and child. The deep psychological determination of the interaction is revealed. It is shown that reflective thinking occurs already in the first years of life, and its operation provides an innate instinct – the archetype. The manifestation of the archetype takes place in the magical thinking child. Contradictory processes of identification, separation inherent in each age stage of child development.

The greatest aggravation of this contradiction gets in Oedipus period. Emphasis is placed on platonic and social factors that determine Oedipus dependence. Overcoming the paradox of controversy due Oedipus depending of subject is disclosed. This paradox lies in the alienation of certain aspects of his own psyche and interaction features significant adult. Internalization of moral norms, prohibitions creates the illusion of independence from the outside world while preserving, depending on the psychological level by likening himself the image of a significant adult.

Limitations of reflective thinking subject as a result of psychological defenses is shown. This means that the development of reflexive thinking is associated with a decline of the protective tendencies of the psyche, which partially provides the principles of work group active social and psychological knowledge (ASPK).